

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Dynamiek in beeld. Onderzoek van Westfrieze nederzettingen uit de bronstijd

Roessingh, W.

Citation

Roessingh, W. (2018, December 13). *Dynamiek in beeld. Onderzoek van Westfrieze nederzettingen uit de bronstijd*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67133>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67133>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

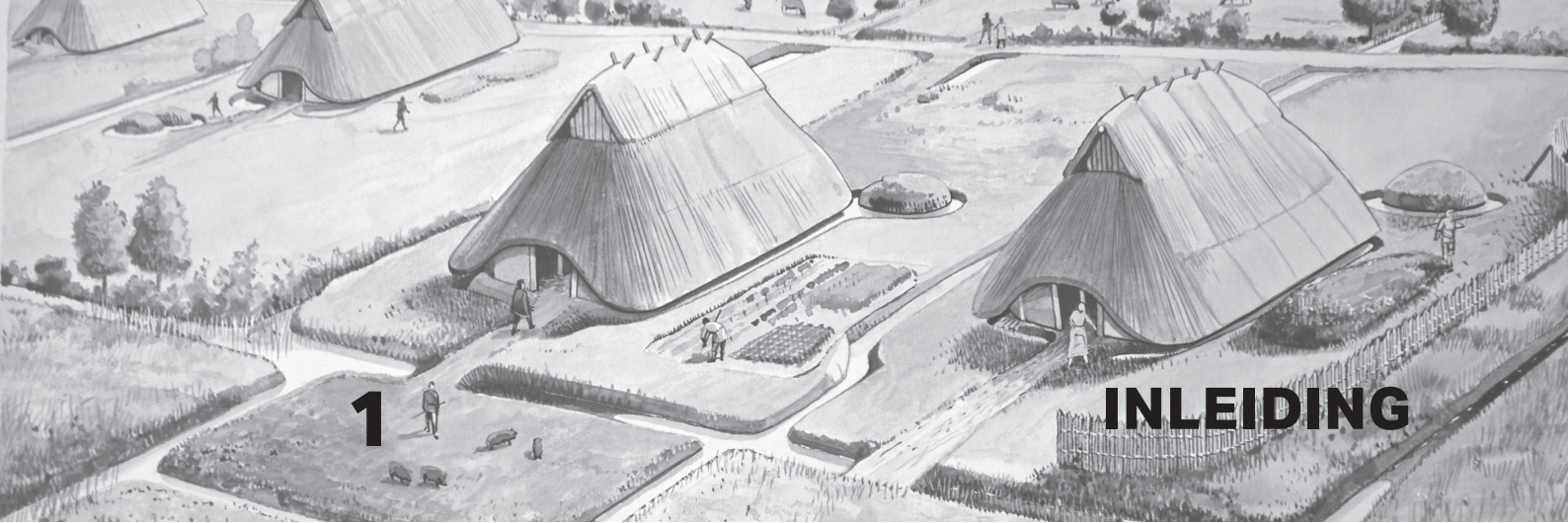
The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/67133>

Author: Roessingh, W.

Title: Dynamiek in beeld. Onderzoek van Westfriesse nederzettingen uit de bronstijd

Issue Date: 2018-12-13

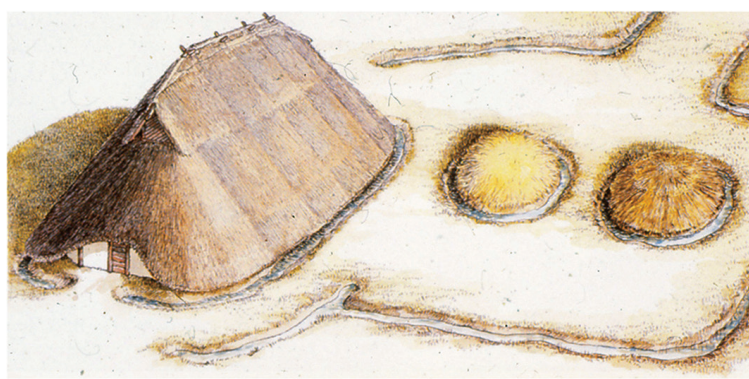
1.1 Probleemstelling

In 2005 verscheen het overzichtswerk 'Nederland in de prehistorie' met op de kaft een reconstructie van de nederzetting Bovenkarspel-Het Valkje uit de midden-bronstijd (afb. 1.1). De keuze voor deze afbeelding is niet verwonderlijk. Het gebied kent een lange onderzoeksgeschiedenis en nergens anders in Nederland werden zoveel boerderijen en sloten uit de bronstijd opgetekend. West-Friesland moet in die tijd een aantrekkelijk gebied zijn geweest. De reconstructie laat boerderijen op een rij zien die door strak uitgegraven sloten worden omgeven. Op de erven staan wat moestuintjes en graanoppers, in de verte keurig verkavelde weilanden met koeien. Een oer-Hollands polderlandschap dat wel wat weg heeft van lintbebouwing. Het is een beeld van een stabiel landschap waarin de erven en percelen al generaties lang in gebruik lijken te zijn.

Het is een herkenbaar beeld van boerenerven waarvan in Nederland nog steeds voorbeelden te vinden zijn. In die herkenbaarheid schuilt echter ook het gevaar dat ons beeld van prehistorische gemeenschappen gekleurd is door dat bekende Hollandse polderlandschap (Arnoldussen 2008, 13). De vraag is in hoeverre dat beeld wel juist is. Het mag dan gebaseerd zijn op gegevens van opgravingen, maar deze gegevens zijn voor een groot deel nooit uitgewerkt. Is die mooie verkavelingsstructuur wel uit de opgravingsgegevens te herleiden? Is een goede fasering mogelijk? Wat blijft er overeind van de in de reconstructie zo mooi voorgestelde erfstructuur?

Dit onderzoek is bedoeld om de opgravingsgegevens uit te werken en daarmee een basis te creëren voor verantwoorde modelvorming. Het Westfriese bronstijdschap is uniek in Noordwest-Europa door de geweldige conservering van allerlei materialen, de goede herkenbaarheid van grondsporen en omdat er na de bronstijd relatief weinig verstoord is. De enorme hoeveelheid data die zijn verzameld tijdens grootschalig nederzettingsonderzoek, hebben een enorm potentieel voor het onderzoek van de bronstijd en zijn relevant voor een belangrijk deel van de Noordzeekust. Om die reden werd bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) door de Universiteit Leiden een onderzoekssubsidie aangevraagd voor de uitwerking van die opgravingen als onderdeel van het onderzoek naar de *wetland* bronstijdgemeenschappen langs de zuidelijke Noordzeekust. Deze studie is een van de vier onderzoeksprojecten van het 'Farmers of the Coast' project van de Faculteit Archeologie van de Universiteit Leiden (NWO project 360-60-100). In dit onderzoeksproject bestuderen vier promovendi verschillende aspecten van Westfriese bronstijd, te weten het fysieke landschap, het nederzettingssysteem, het levensonderhoud en de culturele identiteit.

In mijn studie behandel ik de wijze waarop de Westfriese bronstijdbewoners het landschap hebben ingericht en gebruikt. Ik richt me op de structuur van de nederzettingen en hoe de boerderijen, akkers, grafvelden en overige gebruiksgronden waren gesitueerd ten opzichte van elkaar, ofwel op de inrichting van het cultuurlandschap.

Afb. 1.1. Reconstructies bronstijdboerderijen en erven in West-Friesland. Tekeningen gemaakt door: K. van der Velden in Louwe Kooijmans 1998, 336, abb. 10 (boven), B. Brobbel in Louwe Kooijmans 1985, 57 (linksonder) & anoniem in Bloemers, Louwe Kooijmans & Sarfatij 1981, 57 (rechtsonder).

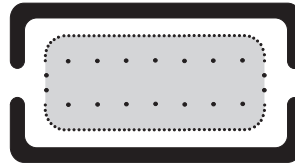
De nederzettingsterreinen hebben soms honderden jaren bestaan, waardoor de structuur ervan voortdurend aan verandering onderhevig was. De vraag is welke stabiele of continue elementen er te onderscheiden zijn en in hoeverre die bepalend zijn geweest bij de inrichting van het landschap. Welke elementen veranderden en hoe snel vonden deze veranderingen plaats? Zijn hierin patronen te herkennen binnen een nederzettingsterrein of tussen verschillende vindplaatsen? Zijn er aanwijzingen dat een gebied volledig werd verlaten en pas enkele generaties later opnieuw in gebruik werd genomen? In dit onderzoek draait het in feite steeds om twee tegenstellingen: continuïteit en afwisseling. Die tegenstelling

bepaalt een belangrijk deel van mijn analyses. Ik probeer met mijn onderzoek inzicht te krijgen in het sociale proces dat achter de verschillende handelingen schuil gaat, van mogelijke denkpatronen en beslissingen die de Westfriese boeren hebben gemaakt bij de inrichting van het landschap.

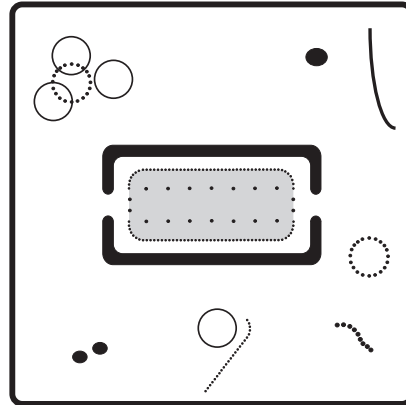
1.2 Onderzoeksvragen en thema's

Om uiteindelijk over de denkpatronen en handelingen van de bewoners uitspraken te kunnen doen is een aantal analysestappen nodig die de bouwstenen vormen. Eerst moeten we meer te weten komen over de boerderijen en de erven.

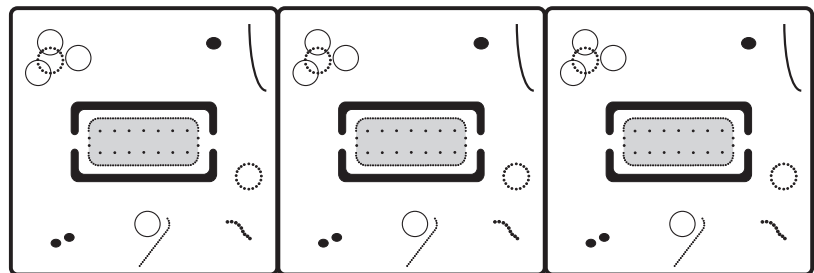
1

2

3

Afb. 1.2. Schematische weergave van de verschillende onderzoeksniveaus: 1. boerderij met huisgreppel; 2. erf; 3. nederzetting.

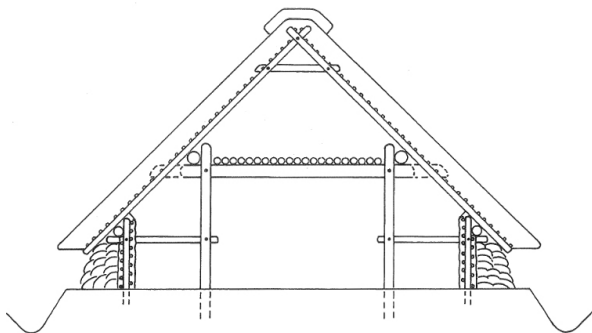
De boerderij wordt gezien als de kern, het meest herkenbare element van het nederzettingsterrein. Hier omheen is het erf ingericht. Het begin van de analyse is gericht op de boerderijbouw en erfinrichting. Als we hier zicht op hebben, kunnen we naar het volgende niveau van analyse, dat van de nederzettingsorganisatie en de positie van erven ten opzichte van elkaar, van akkerland en de grafstructuren. Zo kunnen we nagaan of oude huisplaatsen, erven en andere elementen van invloed zijn geweest op de latere inrichting van het terrein.

Het onderzoek kent verschillende schaalniveaus: de boerderij, het erf en de nederzetting (afb. 1.2). Deze niveaus zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, maar de enorme hoeveelheid data maakt dat het toch beter is om de diverse niveaus in eerste instantie apart te beschrijven (Arnoldussen 2008, 73-74). Vervolgens ga ik in op de verbinding daartussen.

1.2.1 De studie van boerderij en erf

Huisplattegronden staan bij archeologisch onderzoek van nederzettingen vrijwel altijd centraal. Dit is niet

vreemd, het huis vormt immers de kern van het huishouden. Volgens Gerritsen vormt het huis het hart van het sociale en culturele leven van een gemeenschap (Gerritsen 2003, 31). De huisplattegronden van de Westfriese nederzettingsterreinen vormen de bedrijfseconomische eenheid van boerengemeenschappen, ik beschouw deze structuren om die reden als boerderijen. Van de boerderij is in archeologische context doorgaans alleen nog de dakdragende constructie zichtbaar. Van de Westfriese bronstijdboerderij zijn dat twee rijen binnenstijlen en aan de korte zijden ingangsstijlen. In enkele gevallen zijn nog sporen van een wandconstructie bewaard gebleven. De vraag is wat deze constructieve elementen ons kunnen leren over de bewoners. Dit is de vraag die in mijn onderzoek naar de boerderijen centraal staat. Ik beschrijf niet alle mogelijke kenmerken en maten, maar alleen die elementen die de analyse van de deelvragen ten doel staan. Die deelvragen hebben betrekking op de constructie, indeling, functie en ontwikkeling van boerderij en erf.

Afb. 1.3. Schematische dwarsdoorsnede van een Westfriesse bronstijdboerderij met huisgreppels (naar: IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 76, fig. 10).

Het aspect tijd speelt in deze analyses een belangrijke rol. Door de vaak lange bewoningsduur van de terreinen biedt de dataset de unieke mogelijkheid om diachrone ontwikkelingen te bestuderen. Een aanzet hiervoor is in het verleden al gegeven (IJzereef 1981, 177-178; IJzereef & Van Regteren Altena 1991), maar recent onderzoek heeft aangetoond dat deze ideeën aan vernieuwing toe zijn (Roessingh & Lohof 2011, 285-298). Ik zal in onderstaande tekst de deelvragen en onderzoeksmethodes behandelen.

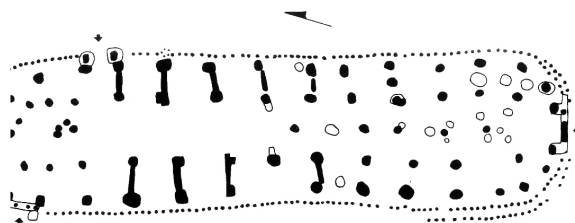
1.2.1.1 De constructie van de boerderij

In hun artikel over de opgravingen in Andijk en Bovenkarspel hebben IJzereef & Van Regteren Altena een reconstructie van de Westfriesse bronstijdboerderij gepresenteerd (1991, 72-74, afb. 1.3). Hoewel deze reconstructie zeer aantrekkelijk is, zijn vragen bij de juistheid van een aantal aannames legitiem. De wandconstructie bijvoorbeeld, is opgebouwd uit zoden en een enkele rij staken. Deze reconstructie is gebaseerd op een enkele plattegrond die in Andijk-Noord is opgegraven en waar een dubbele rij wandstaken voorkomt (paragraaf 5.3.1.1).

De verschillende aspecten van de wand- en dakconstructie behoeven daarom aandacht, waarbij ook de rol van de greppels aan de dakvoet zal worden betrokken. De op afb. 1.3 afgebeelde doorsnede volgend, gaan veel mensen ervan uit dat de greppel aan de dakvoet lag (zie ook Lohof 2014, 158). Uit de analyses blijkt echter dat dit niet zonder meer het geval was.

De indeling van de boerderij

De lange bronstijdboerderijen worden meestal beschouwd als woonstalhuizen, waarbij wordt aangenomen dat mens en vee onder één dak verbleven (Roymans & Fokkens 1991, 8; Gerritsen 2003, 67). Dit idee is gebaseerd op enkele plattegronden die in Noordoost-Nederland zijn opgegraven en die scheidingswandjes van stalboxen laten

Afb. 1.4. In deze midden-bronstijdplattegrond uit Emmershout (type Emmershout, huis 13) zijn in het centrale deel duidelijk stalschotten te herkennen (naar: Huijts 1992, 36 fig. 21).

zien (afb. 1.4).¹ Bij de meeste Nederlandse bronstijdplattegronden ontbreken deze wandjes echter.

Vee speelde een belangrijke rol in de bestaanswijze van de Westfriesse bronstijdboeren, dit vee stond echter het grootste deel van het jaar niet op stal (Van Amerongen 2016, 119-120, 158). In de ruimte die doorgaans wordt aangeduid als 'staldeel' kan een breed scala aan activiteiten zijn uitgevoerd die niet met de stalling van vee te maken heeft. In navolging van Lohof (2014, 152), hanteer ik voor deze ruimte de term bedrijfsdeel.² De vraag is of er aanwijzingen te vinden zijn dat er werkelijk vee in de Westfriesse boerderij werd gehouden. We kunnen daarbij denken aan directe aanwijzingen zoals extra palen of wandjes of indirecte aanwijzingen die op een tweedeling van de plattegrond wijzen.

Volgens IJzereef & Van Regteren Altena is bij vrijwel alle plattegronden van Andijk en Bovenkarspel een tweedeling te herkennen (1991, 69-70). Zij baseren dat op de volgende kenmerken: het ontbreken van huisgreppels aan een van de korte zijden, de afstand tussen gebinten, de aanwezigheid van een haard en op de constatering dat boerderijen steeds aan dezelfde zijde werden uitgebreid. De vraag is of deze waarnemingen juist zijn. Ik wil dat onderzoeken door van alle plattegronden enkele specifieke onderdelen te bestuderen: de ingangen, de afstanden tussen gebinten, de inpandige sporen en de greppels rond de plattegronden.

Ingangen

Als we aannemen dat de ene helft van de boerderij het woondeel was, dan zal de ingang naar dit deel voor de bewoners zijn. De toegang tot het bedrijfsdeel aan de andere zijde zal voornamelijk zijn gebruikt voor het transport van vee en materieel. De te toetsen hypothese is dat de ingang voor vee en materieel breder of forser is dan de ingang tot

¹ Voor een overzicht, zie Arnoldussen 2008, 200.

² Ook in het woondeel zullen diverse activiteiten zijn uitgevoerd die met de bedrijfsvoering te maken hebben.

Afb. 1.5. Onderbrekingen in de huisgreppel geven doorgangen weer, zoals hier bij de ingangen aan de korte zijden van huisplaats HS02 van Bovenkarspel-Het Valkje.

het woondeel. Hierdoor wordt de kans op beschadiging van de ingang aan die zijde beperkt. Als het bedrijfsdeel zich consequent aan dezelfde zijde van de boerderij bevindt, valt dus te verwachten dat ingangen aan die zijde breder zijn dan aan de andere zijde. Om deze hypothese te toetsen wordt van elke plattegrond de breedte van de ingang opgemeten.

Afstand tussen de gebinten

Vrijwel alle plattegronden uit de midden-bronstijd in Nederland laten een strikte regelmaat zien in de plaatsing van de binnenstijlen of gebinten (Roymans & Fokkens 1991, 8; Arnoldussen & Fontijn 2006, 295-296). Volgens IJzereef & Van Regteren Altena is de afstand tussen de gebinten bij de plattegronden van Andijk en Bovenkarspel in beide huishelften echter ongelijk. De gebinten in het westen (bij oost-west oriëntatie) en noorden (bij noord-zuid oriëntatie) zijn verder uit elkaar gezet dan in het andere deel van de plattegrond. De dichter op elkaar geplaatste gebinten associëren zij met het staldeel (1991, 70).³ Daarom wordt per huisplattegrond de afstand tussen de gebinten opgemeten en onderzocht of er daadwerkelijk systematisch verschillen zijn die op een tweedeling van de plattegrond kunnen wijzen.

1.2.1.2 Inpandige sporen

Naast bovengenoemde kernelementen van de dakconstructie zijn er ook andere sporen of structuren die ons iets over de indeling van de boerderij kunnen leren. Binnen diverse plattegronden komen in het westen (bij oost-west

oriëntatie) of noorden (bij noord-zuid oriëntatie) extra palen voor die zich tussen het eerste en derde gebint bevinden (IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 72, fig. 8; Roessingh & Lohof 2011, 294-296, afb. 1.5). Of deze extra palen vaak voorkomen bij de plattegronden is niet bekend. Deze en eventueel andere inpandige sporen, zoals bijvoorbeeld haarden, scheidingswandjes of inpandige kuilen worden in de analyse betrokken.

1.2.1.3 Huisgreppels

Een andere spoorcategorie die van invloed kan zijn geweest op de inrichting van de boerderij is de voor West-Friesland zo kenmerkende huisgreppel rondom de boerderij. Greppels vormen een barrière en geven daarmee richting aan bewegingen van mens en dier. Onderbrekingen in de greppels accentueren die richting. Een fraai voorbeeld hiervan zien we bij boerderijen waarvan de huisgreppel aan de korte zijde – ter hoogte van de ingangspartij – is onderbroken (afb. 1.5). Dat de bewegingen of routes rondom de Westfriesse boerderijen kunnen worden gereconstrueerd is uniek en geeft inzicht in de wijze waarop men de boerderij heeft benaderd en op welke plaatsen specifieke activiteiten kunnen zijn uitgevoerd. De architectuur krijgt hierdoor betekenis.⁴

Als we ervan uitgaan dat de boerderijen woonstalhuizen waren, dan betekent dit dat het vee en materieel de boerderij via één zijde verliet of binnenkwam. De greppels kunnen gebruikt worden om deze routes te reconstrueren. Mijn hypothese is dat bij de meeste huisplaatsen de huisgreppel bij het bedrijfsdeel over een grotere afstand onderbroken zal zijn dan bij het woondeel omdat een goede doorgang

3 Ook bij de plattegronden van het type Elp uit de late bronstijd is vastgesteld dat er een verschil in afstand tussen de gebinten in de plattegrond is: de gebinten in de stal staan dichter op elkaar (Roymans & Fokkens 1991, 8).

4 Zie ook Parker Pearson & Richards 1994, 45; Barrett 1994, 91-92; Gerritsen 2003.

van vee en materieel bij het bedrijfsdeel noodzakelijk is. Daarom is de analyse van de greppels rond huizen een onderdeel van de presentaties van de vindplaatsen.

1.2.1.4 De functie en (sociale) betekenis van de boerderij

De lengte van boerderijen

In discussies over functie, maar ook die over sociale verschillen, speelt de huislengte vaak een rol. Impliciet wordt vaak aangenomen dat plattegronden met een 'gemiddelde' lengte gewone woon(stal)huizen zijn. De kleinste structuren worden doorgaans als bijgebouw geïnterpreteerd. Verschillen in lengte worden soms ook in sociale zin geduid, de grootste plattegronden zouden dan aan de elite toebehoren. Vooral in Zuid-Scandinavië wordt de omvang van boerderijen gebruikt om de sociale complexiteit en hiërarchie van gemeenschappen te duiden.⁵ Naar verwachting zou er dan per nederzettingfase niet meer dan één grotere boerderij hebben bestaan, de woning van de *chief*. Er is ook een alternatieve verklaring geponeerd voor lange huizen: volgens IJzereef & Van Regteren Altena komen de langste exemplaren tot stand door aanbouw (1991, 74-75). Men zou in die gevallen dus een model zoals dat door Gerritsen werd gepresenteerd, kunnen toetsen. Dit model koppelt de levensduur van een huis en de uitbreidingen aan de groei van het huishouden dat het huis bewoont. Zo kan men grip krijgen op enkele sociale aspecten van het huis. In mijn analyse zal ik de lengte van de huizen in het licht van deze hypothesen benaderen.

Vondstmateriaal

Ook vondstmateriaal kan gebruikt worden voor een functionele of sociale duiding van structuren. Voor mijn onderzoek heb ik echter niet al het vondstmateriaal van de opgravingen uitvoerig bekeken. Ik heb me vooral gericht op materiaal dat kon worden gebruikt voor dateringsdoeleinden. Vondstmateriaal kan in principe inzicht bieden in activiteiten op en rond huisplaatsen, maar voor de opgravingen die ik voor mijn onderzoek uitwerk is dit nauwelijks van toepassing. Dit komt enerzijds doordat we slecht zijn geïnformeerd over de wijze waarop de vondsten zijn verzameld. Dit maakt een systematisch onderzoek naar bijvoorbeeld spreiding en voorkomen van verschillende vondstcategorieën onmogelijk. Anderzijds heeft de lange bewoningsduur van het terrein geresulteerd in een opeenhoping van materiaal uit verschillende bewoningsfasen. De interpretatie ervan is om die reden niet eenvoudig. Onduidelijk is bijvoorbeeld of materiaal uit huisgreppels van de bewoners van die huisplaats afkomstig is, of juist van nabijgelegen huisplaatsen (Roessingh & Lohof 2011, 97).

5 Earle 1997, 29-32; 2002, 305; Kristiansen & Larsson 2005, 225; Earle & Kolb 2010; Artursson 2010, 91; 96-98.

Het is een gemis dat tot op heden nog zo weinig huisplaatsen systematisch zijn bemonsterd en afgewerkt. Veel informatie over de activiteiten en handelingen op en rond de huisplaats zouden door het vondstmateriaal kunnen worden achterhaald. De vondstdichtheid binnen een huisplaats kan bijvoorbeeld een bijdrage leveren aan de discussie over een onderscheid tussen een woon- en bedrijfsdeel (Fokkens 2002, 129-130). De interpretatie hiervan is echter ook problematisch, sommige onderzoekers verwachten de hoogste vondstconcentratie in het bedrijfsdeel, andere menen dat de meeste vondsten zich juist in het woondeel bevinden (Arnoldussen & Fokkens 2008, 31).⁶

Het vondstmateriaal uit sporen van de huisplaats zou in principe kunnen worden beschouwd als afspiegeling van de sociale status van de bewoners. Om bovengenoemde redenen zal ik dit aspect in mijn onderzoek buiten beschouwing laten. Bij voorkeur worden in de toekomst geïsoleerde huisplaatsen systematisch bemonsterd en afgewerkt om dit thema verder uit te werken (paragraaf 7.3.3).

1.2.1.5 Datering van boerderij en huisplaats

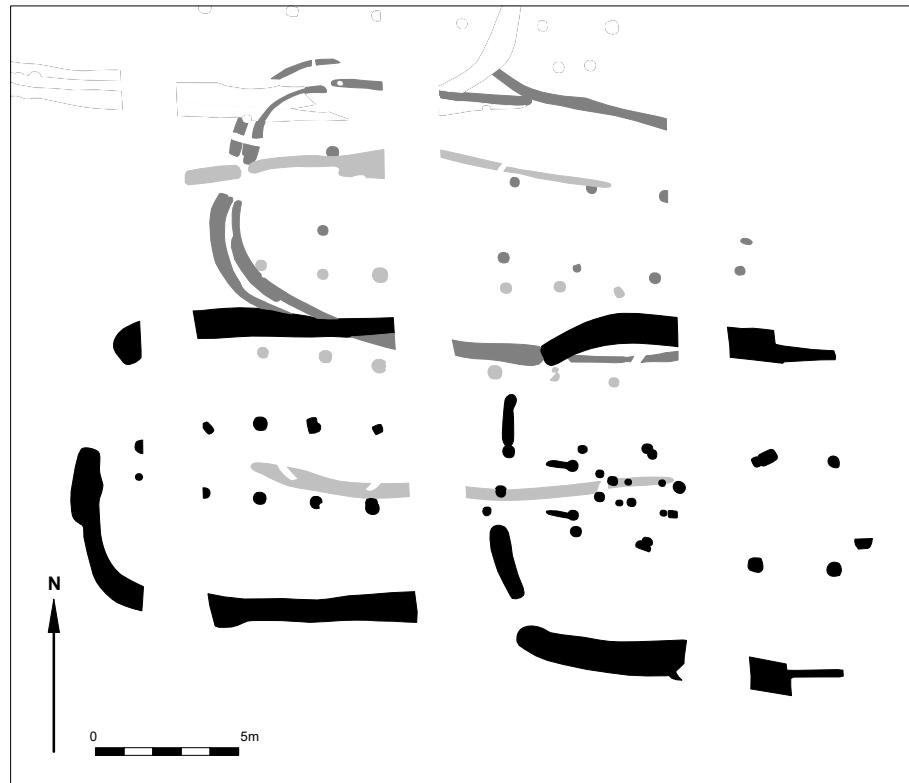
Om grip te krijgen op de datering van diverse huisplaatsen om inzicht te krijgen in de bewoningsdynamiek, staan in theorie diverse methodes ter beschikking zoals de typochronologie van huizen, ¹⁴C dateringen, dateringen van aardewerk de relatieve datering op basis van horizontale stratigrafie. In paragraaf 3.4 wordt op deze materie dieper ingegaan. Hier wil ik volstaan met aan te geven dat in de analyses van de vindplaatsen vooral de relatieve chronologie een belangrijke plaats inneemt (afb. 1.6), omdat die zicht kan geven op de dynamiek van de nederzettingen. Wat de typochronologie van huizen betreft, bestaan er twee visies die in mijn onderzoek getest worden. Volgens verschillende onderzoekers zijn de Westfriese plattegronden op typologische kenmerken ten opzichte van elkaar te dateren. De vorm van huisgreppels en omvang van de plattegrond zouden tijdbepalend zijn (Brandt 1976, 58; IJzereef 1981, 142; IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 68). Beide aspecten neem ik daarom in mijn onderzoek mee.

1.2.1.6 De lay-out en ontwikkeling van erven

Van de huisplattegronden gaan we naar het niveau van het erf. Het erf kan worden gedefinieerd als een eenheid die bestaat uit de boerderij en de directe omgeving ervan. Op dit terrein vinden handelingen plaats die verband houden

6 Daarbij komt dat slechts zelden complete huisplaatsen uit de bronstijd op een systematische wijze worden bemonsterd en afgewerkt. Uitzondering is een huisplaats van De Bogen in het rivierengebied. In een deel van de boerderij werd een vondstconcentratie aangetroffen, dat deel is als woondeel geïnterpreteerd (Hielkema, Prangma & Jongste 2002, 239-245; Meijlink 2008, 144).

Afb. 1.6. Enkele overlappende plattegronden van Bovenkarspel-Het Valkje. Door de studie van oversnijdingen kan de relatieve chronologie worden bepaald en kunnen trends of ontwikkelingen in kaart worden gebracht.

met huishoudelijke en agrarische activiteiten die bij de huisplaats horen. Deze handelingen *kunnen* voor archeologen zichtbare sporen achterlaten, maar dat hoeft niet. In dit opzicht hebben de Westfriesse terreinen als voordeel dat ze worden gedomineerd door greppels, waardoor soms nog de erfinrichting kan worden gereconstrueerd, zoals dat is weergegeven op afb. 1.7.

Deze beelden van erven met verkaveling laten, net als de reconstructies op afb. 1.1, een gestructureerde inrichting van het landschap zien. De erven worden fraai afgebakend door greppels, iets wat zeer zeldzaam is bij bronstijderven elders in Nederland (Arnoldussen 2008, 257). De vraag is echter of deze vaak geciteerde erfreconstructies wel correct zijn. Een kritische beschouwing die aantoont dat structuren gelijktijdig zijn, ontbreekt tot nu toe. In de analyse van de Westfriesse erven zal ik juist daar aandacht aan schenken.

Behalve de structuur van erven, is ook de omvang ervan een punt van aandacht. Het is niet eenvoudig de omvang van een erf vast te stellen, een standaard-erf bestaat immers niet. In Enkhuizen-Kadijken waren enkele erven goed herkenbaar omdat ze door greppels werden omgeven (afb. 1.7). Ze hadden een gemiddelde omvang van ca. 50 x 50 m (Roessingh & Lohof 2011, 309) en deze maatvoering zal ik bij mijn analyses als norm gebruiken, maar tegelijkertijd ook testen of die aanname correct is. Voor de Westfriesse erven is het toewijzen van structuren die gelijktijdig zijn met een boerderij niet

eenvoudig omdat de terreinen meestal lang bewoond zijn geweest. De voor de zandgronden zo kenmerkende spiekers ontbreken in West-Friesland. In plaats daarvan worden kringgreppels en kuilenkransen doorgaans als opslagplaats gezien (paragraaf 3.5). Een directe relatie tussen deze structuren en boerderijen lijkt aannemelijk, maar is tot op heden nog nooit overtuigend aangetoond. Ik richt mij op de horizontale stratigrafie om erfstructuren te identificeren die gelijktijdig kunnen zijn met de huisplaats en dus op het erf kunnen hebben gestaan.

Een belangrijk thema in mijn onderzoek naar de nederzettingen is de dynamiek van de erven. Voor de zandgronden stond tot voor kort het model van 'zwervende erven' centraal (Roymans & Fokkens 1991, 12-13; Schinkel 1994; 1998). In dit model wordt uitgegaan van nederzettingen met een 'diffuse ruimtelijke structuur', met erven die verspreid in het landschap liggen en meestal éénfasig zijn. In West-Friesland echter zijn op sommige erven de nieuwe boerderijen steeds weer op exact dezelfde plaats als de voorganger gebouwd. De uitdaging voor mijn onderzoek is om na te gaan of dat een algemeen patroon is of dat dit slechts incidenteel voorkomt. Wat is de tendens? Hoe kunnen we de bewoningsdynamiek in kaart brengen en wat zegt dat over de lokale gemeenschap? Dergelijke vragen probeer ik te beantwoorden door de opeenvolging van structuren gedetailleerd in kaart te brengen om zo te onderzoeken of daar patronen in waar te nemen zijn.

Afb. 1.7. Voorbeelden van reconstructies van erven uit de midden-bronstijd in West-Friesland. Verkaveling rond boerderijen met gelijktijdige erfstructuren in Bovenkarspel-Het Valkje (links, naar: IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 67, fig. 4) en Andijk-Zuid (midden, naar: IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 68, fig. 5). Rond boerderijen in Enkhuizen-Kadijken werden ook erfgeppels aangetroffen (rechts, naar: Roessingh 2013, 156, fig. 5).

Bij die analyse bestudeer ik ook de aanwijzingen voor het verlengen van de levensduur van de boerderij door reparaties of verbouwingen aan de plattegrond, iets dat bij ongeveer een kwart van de plattegronden van Andijk en Bovenkarspel schijnt voor te komen (IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 74).⁷ In het rivierengebied zijn bij ruim een derde van de bronstijdplattegronden reparaties vastgesteld (Arnoldussen 2008, 201-202). Dergelijke reparaties kunnen van invloed zijn op de levensduur van de boerderijen. Bovendien laten ze wellicht zien (als daar patronen in te herkennen zijn) waar zwakke plekken in de constructie zaten.

Wat ook de structuur van midden-bronstijdnederzettingen mag blijken te zijn, het is duidelijk dat in de late bronstijd de lay-out van de nederzettingsterreinen in West-Friesland verandert. Clusters van brede greppels omgeven relatief kleine terreinen waar vermoedelijk boerderijen hebben gestaan (afb. 1.8). Sporen van huisplattegronden uit deze periode zijn zeer zeldzaam. Algemeen wordt aangenomen dat de greppels terpjes hebben omgeven, maar dat door latere egalisaties de sporen van de boerderijen hierop verdwenen zijn (IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 65-66).⁸ Dit zou wel heel interessant zijn, omdat dat een aanwijzing is dat de bewoners van West-Friesland zich al heel vroeg hebben aangepast aan veranderende leefomstandigheden ten gevolge van wateroverlast (Brandt 1980, 148; IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 65; Van Geel *et al.* 1997). Vooralsnog gaan

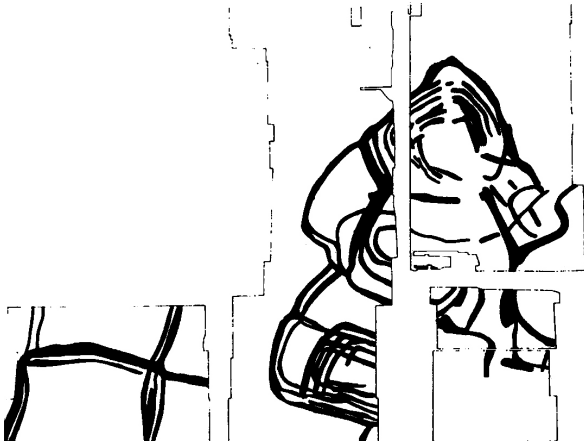
we ervan uit dat de eerste terpen van Nederland in de kleistreken van Noord-Nederland werden aangelegd in de 6^e of 5^e eeuw v. Chr. (Boersma 2005, 557). Wellicht is deze traditie dus veel ouder en heeft deze haar oorsprong in West-Friesland.⁹ Directe aanwijzingen voor terpen in West-Friesland zijn tot op heden echter schaars. De veronderstelling dat er in West-Friesland terpen zijn, is gebaseerd op de opgravingsgegevens van de opgravingen die ik uitwerk. Tijdens de uitwerking van de greppelclusters uit de late bronstijd zal ik de aanwijzingen voor ophogingen onderzoeken.

Recent onderzoek naar de opkomst en ontwikkeling van grenzen in het 2^e en 1^e millennium v. Chr. in Noordwest-Europa, laat zien dat sommige grenzen in het landschap verdwijnen en andere juist worden versterkt en betekenis krijgen (Løvschal 2014, 727-728). Een eerste blik op greppelsystemen uit de late bronstijd van Hoogkarspel-Tolhuis (Brandt 1980, 146, afb. 7) wekt de indruk dat de verkaveling uit de late bronstijd geen rekening houdt met oudere verkavelingspatronen. De greppels uit de midden-bronstijd strekken zich soms uit over vele honderden meters terwijl de late bronstijdgreppels veel meer geclusterd voorkomen. Ik veronderstel dat de diepe greppels uit de midden-bronstijd nog in de late bronstijd zichtbaar zijn geweest. In mijn onderzoek zal ik deze transitie naar een nieuw verkavelingssysteem in de late bronstijd op de verschillende vindplaatsen analyseren. Is dit een geleidelijk proces geweest dat zich overal op dezelfde

7 Bij de plattegronden van Enkhuizen-Kadijken zijn echter weinig aanwijzingen voor reparaties of aanbouw (Roessingh & Lohof 2011, 290).

8 De greppels uit de late bronstijd staan in de literatuur ook wel bekend als 'terpsloten' uit de 'terpfase': IJzereef 1981; IJzereef 1983, 636; Bakker & Brandt 1966; IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 65; Van Heeringen 2005, 584.

9 Op 10 september 1966 verscheen er in de Leeuwarder Courant een omvangrijk artikel over de ontdekking van de oudste terp van de Noordzeekust in Hoogkarspel (vindplaats D). Het stuk wordt afgesloten met de zin: "Maar nu al blijkt de bodem van West-Friesland vonden op te leveren, welke opmerkelijke consequenties hebben voor de archeologie van ons Friesland."

Afb. 1.8. Bovenkarspel-Het Valkje. Greppels uit de late bronstijd in het zuidelijk deel van de opgraving die vermoedelijk huisplaatsen hebben omgeven (naar: IJzereef 1983, 637, afb. 4).

wijze en in dezelfde periode heeft voltrokken?¹⁰ Hoe kunnen we deze overgang naar een schijnbaar compleet nieuwe verkaveling duiden?

1.2.2 Onderzoek naar de nederzetting

Bij de analyse van de nederzetting spelen de greppels een cruciale rol. De lay-out en fasering van de omvangrijke greppelsystemen kan in potentie de structuur van het ingerichte landschap en de veranderingen daarin weergeven. Of we daar dan 'de nederzetting' mee in beeld krijgen is nog maar de vraag (afb. 1.9). Een nederzetting beschouw ik als een gehucht van twee of meer boerderijen die gelijktijdig zijn en in de nabijheid van elkaar staan. Zij bestaat uit meerdere huishoudens die deel uitmaken van een gemeenschap, waarbinnen op verschillende vlakken nauw met elkaar wordt samengewerkt.

Gelijktijdigheid van boerderijen is bij prehistorische nederzettingen nooit vast te stellen, daarvoor zijn de dateringsmiddelen niet toereikend. Gelijktijdigheid kan wel aannemelijk gemaakt worden, door verschillende elementen van het nederzettingsterrein te bestuderen. Zo kan er worden gekeken naar het aantal boerderijen en bewoningsduur van het terrein. Bij een inschatting van de levensduur van een boerderij, kan het minimale en maximale aantal boerderijen dat gelijktijdig is geweest worden bepaald. De omvangrijke greppelsystemen geven bovendien aan dat de bewoners van de gemeenschap hebben samengewerkt om deze imposante structuren te graven en te onderhouden. De greppels vormen zowel verbindende elementen binnen het terrein, als afbake-

ningen van percelen en kunnen daarmee een belangrijk structurerend element binnen de gemeenschap vormen (zie bijvoorbeeld Løvschal 2014, 728). Mijn hypothese is dat de Westfriese bronstijdgreppels een essentieel onderdeel zijn van het ingerichte landschap en dat landschap daardoor ook betekenis hebben gegeven. Ik vermoed dat de greppels, net als (monumentale) grafheuvels, nog lange tijd herkenbare elementen zijn geweest in het landschap. Ze kunnen daardoor van invloed zijn op de wijze waarop het land later werd ingericht.

Grafheuvels en nederzettingen

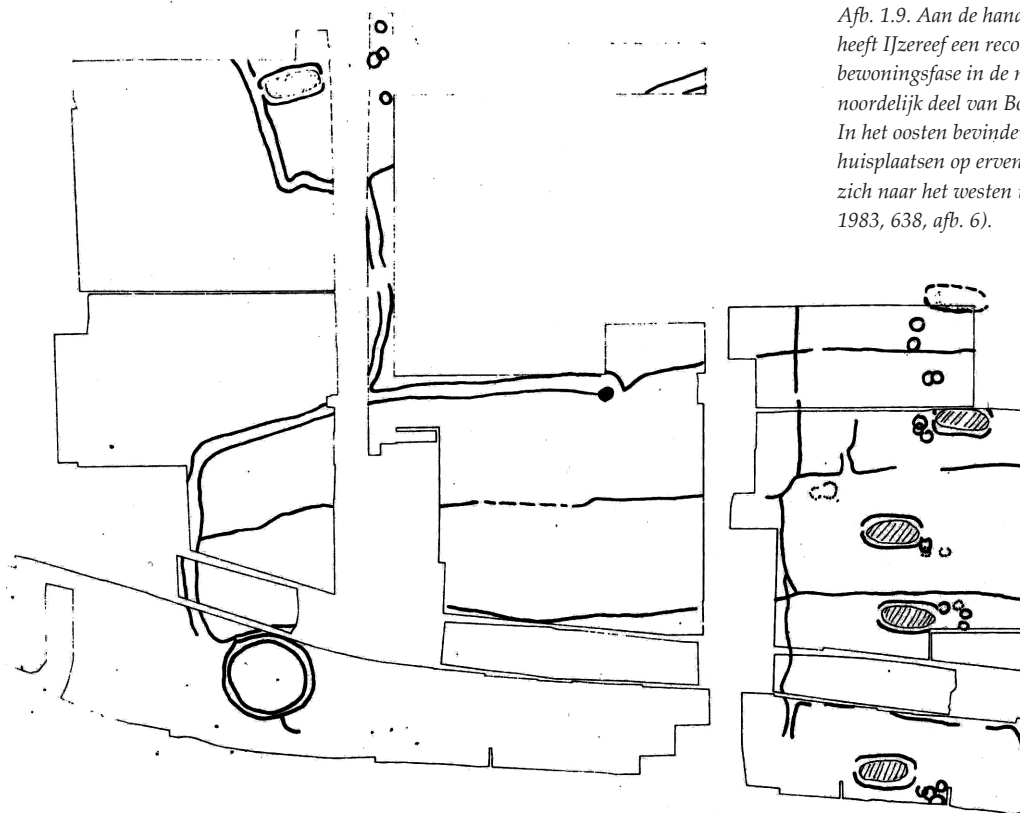
Er zijn diverse aanwijzingen dat in de midden-bronstijd de locatie van grafheuvels van invloed was bij de inrichting van het landschap. In Nederland worden de grafheuvels soms gezien als 'pull-factoren' in de keuze van bewoningslocaties (Fokkens & Arnoldussen 2008, 9). Een inventarisatie van de absolute dateringen van grafheuvels en plattegronden uit de vroege- en midden-bronstijd in Nederland (Bourgeois & Arnoldussen 2006) laat zien dat de grote hoeveelheid driebeukige midden-bronstijd boerderijen die we kennen vrijwel allemaal van na 1500 v. Chr. dateren, terwijl de meeste grafheuvels eerder zijn aangelegd. Het grafheuvellandschap zou dus richting gegeven hebben aan de bewoning.

Voor West-Friesland is eveneens gesteld dat grafheuvels bij de oudste (kolonisatie) fase horen (IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 65). De hypothese dat de locatie van oude grafheuvels de vestigingsvoorkeur bepaalt, kan in West-Friesland getoetst worden. Er zijn diverse nederzettingsterreinen onderzocht waar ook grafstructuren zijn aangetroffen. Boerderijen blijken niet alleen bij grafheuvels te liggen, maar zijn er soms zelfs bovenop gebouwd. Ook zijn er voorbeelden bekend waar grafstructuren op oude woonplaatsen zijn aangelegd. De relatie tussen de grafstructuren en bewoningssporen is dus minder eenduidig dan is verondersteld voor West-Friesland. De omgang van de bronstijdbewoners met sporen uit het verleden vormt een belangrijk en steeds terugkerend thema in mijn onderzoek.

De locatievoorkeur van de Westfriese bronstijdboeren is een belangrijk thema in de bewoningsmodellen die voor het gebied zijn opgesteld.¹¹ Van Regteren Altena en IJzereef geven in hun model aan dat het niet bekend is waar 'de kolonisten' zich vestigden. Ze nemen aan dat men eerst in de directe nabijheid van (de toen bekende) grafheuvelgroepen woonde. Deze grafheuvels behoren volgens hen tot de vroegste bewoningsfase. Vanuit deze kernen heeft de bewoning zich in de loop van de bronstijd uitgebreid (afb. 1.10). De omvang van de bewoning in het gebied is gebaseerd op opgravingsge-

10 Op basis van ¹⁴C-dateringen van Bovenkarspel-Het Valkje kan deze ontwikkeling in de 10^e eeuw v. Chr. worden geplaatst, mogelijk in de tweede helft van de 10^e eeuw (IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 64; Van Geel, Buurman & Waterbolk 1997, 153).

11 Brandt & Pals 1977, 222; Brandt 1980, 148; IJzereef 1981, 177-180; Brandt 1988b, 74; IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 65; Van Geel, Buurman & Waterbolk 1997, 157.

Afb. 1.9. Aan de hand van greppelsystemen heeft IJzereef een reconstructie gemaakt van een bewoningsfase in de midden-bronstijd in het noordelijk deel van Bovenkarspel-Het Valkje. In het oosten bevinden zich enkele gelijktijdige huisplaatsen op erven met verkaveling die zich naar het westen uitstrekt (naar: IJzereef 1983, 638, afb. 6).

gevens, vondsten en waarnemingen (hoofdstuk 2) en de woonplaatsen bevinden zich vooral op de zand- en zavelgronden. Recent onderzoek heeft echter aangetoond dat niet alleen deze locaties bewoond werden (Ufkes & Veldhuis 2003, 43; Roessingh & Lohof 2011, 300). In mijn onderzoek ga ik daarom na of dit model nog steeds gehanteerd kan worden.

De textuur van de ondergrond en de hoogteligging kunnen van invloed zijn geweest op de locatiekeuze van de Westfriese bronstijdbewoners. De bodemtextuur bepaalt bijvoorbeeld mede de bewerkbaarheid van de grond, vruchtbaarheid, afwatering, vegetatie etc. Voor oostelijk West-Friesland zijn de textuurverschillen van de bovengrond vrij nauwkeurig in kaart gebracht (Ente 1963b). Ik zal op basis van deze kaart nagaan of er een relatie bestaat tussen bronstijdsstructuren en de textuur van de ondergrond.

Ook de hoogteligging van een terrein kan van invloed zijn op de locatievoorkeur, zeker in een landschap dat niet ver boven de zeespiegel lag.¹² De zand- en zavelgronden werden in West-Friesland altijd beschouwd als de hoogste delen van het gebied, maar het model van reliëf-inversie dat aan deze hypothese ten grondslag ligt

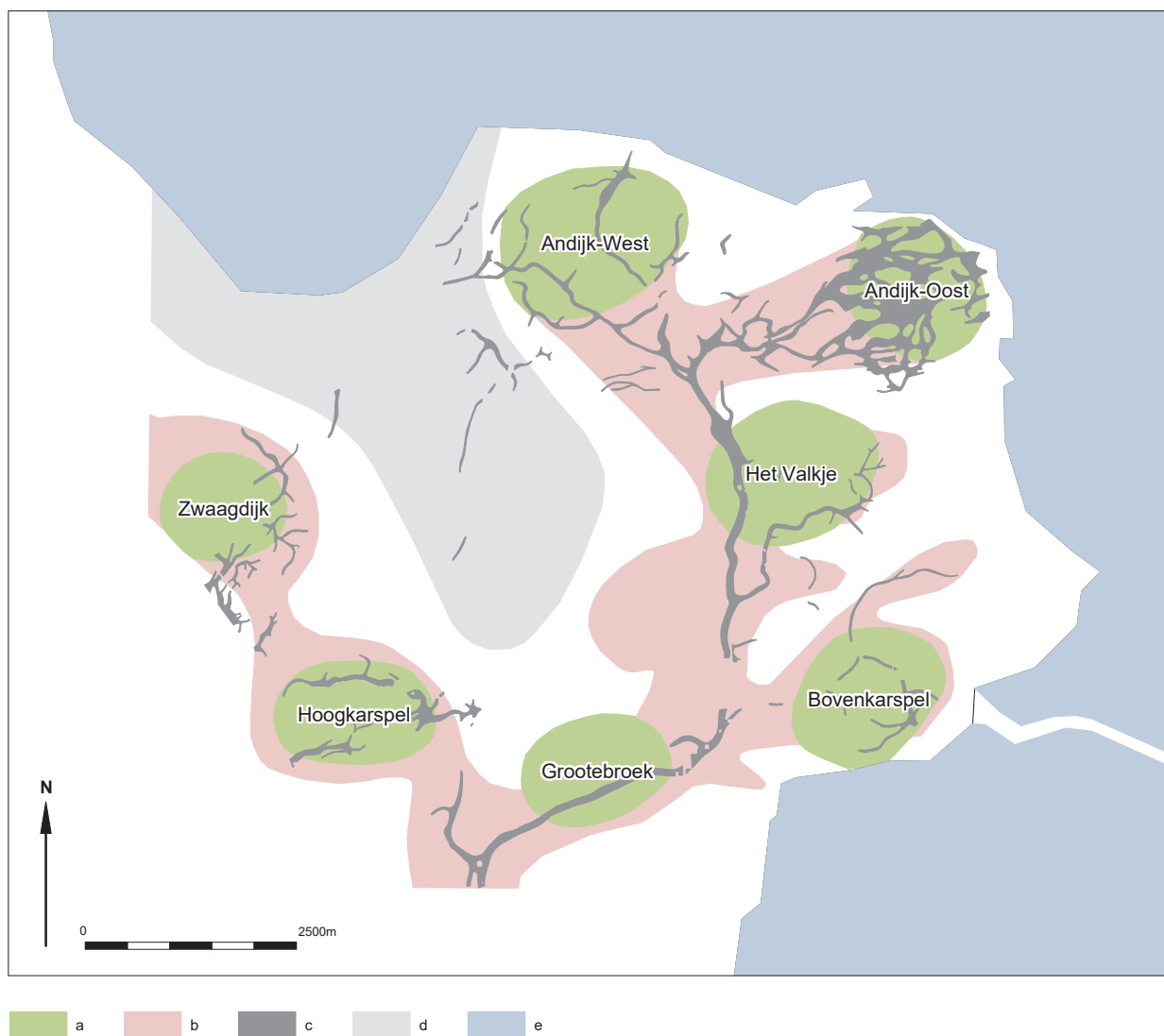
(IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 61), is recent ter discussie gesteld (Van Zijverden 2017, 83-84).¹³ Ik verwacht dat de hoogteverschillen van het archeologisch sporenvak (bij een intacte bodemopbouw) enigszins representatief zijn voor de hoogteverschillen in de bronstijd. Ik ben me ervan bewust dat door ontwatering bodemdaling heeft plaatsgevonden, die door de gevarieerde ondergrond lokaal sterk varieert. Hierdoor is het verschil tussen hoog en laag tegenwoordig vermoedelijk ook groter dan in de bronstijd. Ik verwacht echter dat op een lokaal niveau, dat van een opgraving, de relatieve verschillen minimaal zijn. In mijn studie zal ik onderzoeken of *relatieve* hoogteverschillen van invloed kunnen zijn geweest op de locatievoorkeur en inrichting van het nederzettingsterrein.

1.3 Opzet van de studie

De basis van mijn studie wordt gevormd door de presentatie van de resultaten van de opgravingen in de regio rond Hoogkarspel, Andijk en Bovenkarspel (ca. 20 ha). Deze opgravingen uit de jaren 60 en 70 van

12 Bijvoorbeeld in Hoogkarspel-Watertoren (Bakker 1959, 165-166; Bakker 1977b, 192) en Bovenkarspel-Het Valkje (IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 65-66).

13 Van de meeste afzettingen die door Ente zijn gekarteerd is niet bekend wat de aard, ouderdom of omvang is. De ene zandgrond is de andere niet, het is daarom niet mogelijk om alle zandgronden als hoogste gronden aan te duiden.

Afb. 1.10. Schematische weergave van de bewoningskernen in oostelijk West-Friesland na de 'kolonisatie' in de midden-bronstijd volgens IJzereef & Van Regteren Altena (bewerkt naar: IJzereef & Van Regteren Altena 1991, 63, fig. 2). Legenda: a de eerste bewoningskernen (grafheuvelclusters), b de latere uitbreiding van het woongebied, c zandgronden, d laag gelegen gebied met open water, e huidige IJsselmeer.

de vorige eeuw zijn geselecteerd omdat ze bepalend zijn voor het beeld dat we hebben van de Westfriesse bronstijdbewoning. Opmerkelijk is dat dit beeld is gebaseerd op onderzoeken die nooit zijn uitgewerkt, waardoor de ideeën en modellen uit het verleden niet getoetst konden worden. Mijn proefschrift is niet bedoeld als opgravingspublicatie, de analyses van de onderzoeksgegevens worden gestuurd door de vraagstellingen die in dit hoofdstuk zijn verwoord.

In hoofdstuk 2 wordt een kort overzicht gepresenteerd van de lange onderzoeksgeschiedenis naar de bronstijd in oostelijk West-Friesland, vooral toegespitst op de veldverkenningen en opgravingen die relevant zijn voor mijn analyses. De methodes die zijn toegepast bij de uitwerking van de opgravingen en de uitgangspunten die voor de

studie zijn gehanteerd (definities & terminologie) worden in hoofdstuk 3 behandeld.

In hoofdstuk 4 worden de opgravingen rond Hoogkarspel gepresenteerd. In Hoogkarspel werd halverwege de jaren 60 van de vorige eeuw voor het eerst grootschalig nederzettingsonderzoek uitgevoerd. In 1973 werd er in Andijk gegraven, de resultaten van deze opgravingen staan in hoofdstuk 5. Het bekende grootschalige onderzoek Bovenkarspel-Het Valkje komt in hoofdstuk 6 aan bod. In hoofdstuk 7 staat de bewoningsdynamiek in de Westfriesse bronstijd centraal, waarbij eerst de landschappelijke ontwikkeling wordt geschetst. Vervolgens komt de structuur en ontwikkeling van de bronstijdnederzettingen in de regio aan bod en ik sluit af met aanbevelingen voor toekomstig onderzoek.

